

“DEVON-U LUG‘OTIT TURK” LEKSIKASINING TEMATIK GURUHLARGA AJRATILISHI (10.00.01)

Himmatova Gulsanam Ahatkul qizi

Annotatsiya

Ushbu tezisdan Mahmud Qoshg‘ariyning Devon-u lug‘otit turk asari leksikasini tematik guruhlariga ajratish masalasi ilmiy-tasnifiy yondashuvda yoritiladi. Maqsad leksik birliklarni semantik maydonlar kesimida tizimlashtirib, tarixiy-turkiy dunyoqarash va madaniy kodlarning til materialida qanday aks etishini ko‘rsatishdir. Metod sifatida komponent tahlil, kontekstual talqin va leksik-statistik hisoblar qo‘llanadi. Yangilik sifatida tematik guruhlar chegarasini belgilash mezonlari va ko‘pma‘nolilikning tasnifga ta‘siri asoslanadi.

Kalit so‘zlar. tematik guruh; semantik maydon; leksik tizim; ko‘pma‘nolilik; etnoleksika; tarixiy leksika; onomastika

Аннотация

В тезисе рассматривается научная проблема тематической группировки лексики произведения Махмуда Кашгари «Диван лугат ат-тюрк» на основе семантических полей. Целью является систематизация единиц по тематическим доменам и выявление того, как историко-тюркская картина мира и культурные коды отражены в языковом материале. Применяются компонентный анализ, контекстуальная интерпретация и лексико-статистические подсчеты. Научная новизна связана с уточнением критериев границ тематических групп и учетом влияния полисемии на классификацию.

Ключевые слова тематическая группа; семантическое поле; лексическая система; многозначность; этнолексика; историческая лексика; ономастика

Abstract

This thesis addresses the thematic classification of the lexicon in Mahmud al-Kashgari’s Dīwān Lughāt al-Turk through a semantic-field approach. The aim is to systematize lexical items by thematic domains and to demonstrate how historical Turkic worldview and cultural codes are encoded in the vocabulary. The study employs componential analysis, contextual interpretation, and lexical-statistical procedures. The novelty lies in refining criteria for group boundaries and evaluating how polysemy and contextual shifts affect thematic assignment.

Keywords thematic group; semantic field; lexical system; polysemy; ethnolexis; historical lexicon; onomastics

Mazkur tezisning tadqiqot predmeti Devon-u lug‘otit turk leksikasini tematik guruhlariga ajratish bo‘lib, uning nazariy tayanchi semantik maydon nazariyasi va tarixiy leksikologiya qarashlari bilan belgilanadi. Tematik guruh deganda mazmunan o‘zaro yaqin, bir predmet sohasi yoki konseptual domenni ifodalovchi leksik birliklar majmuasi tushuniladi; bu ta’rifning mexanizmi shundan iboratki, birliklar umumiy integral semalar orqali birlashadi va differensial semalar orqali ichki mikroguruhlarini hosil qiladi. Masalan, chorvachilikka oid atamalar bir

tomondan hayvon nomlari, ikkinchi tomondan ularning yoshi-jinsi va mahsuloti bilan bog‘liq nomlar orqali tarmoq-tarmoq bo‘linadi, natijada “ot”, “toy”, “biya” kabi birliklar bir maydonda, “sut”, “qatiq”, “qimiz” kabi birliklar boshqa submaydonda jamlanadi. Leksik-statistik yondashuvda tematik guruhlashning samaradorligi, odatda, har bir domenning nisbiy ulushi bilan ko‘rinadi: turkiy tarixiy lug‘atlar materialida xo‘jalik va tabiatga doir birliklar odatda yuqori ulushni tashkil etishi kuzatiladi, bu tezisda ham tematik qatlamlarning taqsimoti taxminan 6–8 asosiy domen va ularning ichida 20–30 mikromavzuga ajralishi mumkinligi metodik jihatdan ko‘rsatiladi. Ilmiy izoh sifatida shuni ta‘kidlash kerakki, tematik tasnif “lug‘aviy ro‘yxat tuzish” emas, balki til birliklarining madaniy-kognitiv xaritasini tiklash bo‘lib, u tarixiy matnni talqin qilishda ham, turkiy leksikologiyaning umumiy nazariy masalalarini hal etishda ham xizmat qiladi [1; 2].

Devon-u lug‘otit turk leksikasining tematik guruhlariga ajratilishida asosiy metodologik muammo birliklarning ko‘pma’noliligi va kontekstga ko‘ra domenlararo ko‘chishidir. Ko‘pma’nolilik deganda bir leksik birlikning bir nechta semantik variantlarni ifodalashi tushuniladi; mexanizm esa tarixiy davrda ijtimoiy-amaliy tajriba kengayishi natijasida metafora, metonimiya yoki funksional ko‘chish yo‘li bilan yangi ma’nolarning hosil bo‘lishidir. Masalan, “yol” kabi birliklar yo‘l-poyon ma’nosidan tashqari, ko‘chma ravishda “usul”, “tartib” semalariga yaqinlashib, ijtimoiy munosabatlar domeniga ham ulanadi, bu holatda tematik guruhlashda birlikning dominant kontekstini aniqlash zarur bo‘ladi. Leksik-statistik amaliyotda bunday birliklar uchun ikki bosqichli belgilash qo‘llanadi: birinchi bosqichda asosiy domen (dominant), ikkinchisida ikkilamchi domen qayd etiladi; tajribaviy ravishda ko‘pma’noli birliklarning ulushi tarixiy lug‘atlarda 10–20 foiz atrofida bo‘lishi mumkinligi qayd etiladi, bu esa tasnifning qat’iy “bir hujayraga joylash” modelidan ko‘ra tarmoqsimon modelini ma’qul qiladi. Ilmiy izoh shundan iboratki, semantik maydonlar nazariyasi bo‘yicha tematik chegaralar qat’iy emas, ular prototipik markaz va periferiyadan iborat bo‘ladi; shu sababli Devon leksikasini guruhlashda prototipik birliklar ro‘yxatini avval ajratib, keyin periferik birliklarni kontekst orqali joylashtirish ilmiy asosli hisoblanadi [3; 4].

Tasnif mezonlarini aniq belgilash uchun tezisda tematik guruhlarining minimal to‘plami konseptual domenlarga tayangan holda taklif etiladi va har bir domen ichida kamida uchta mikroguruh ajratish tamoyili izchil qo‘llanadi. Masalan, “tabiat va makon” domeni ta’rifan geografik obyektlar, landshaft, osmon jismlari va fasllar bilan bog‘liq birliklarni qamrab oladi; mexanizm esa makon konseptining kognitiv segmentatsiyasi, ya’ni inson tajribasida “yer-suv”, “osmon”, “iqlim” kabi bo‘laklarga ajralishidir. Misol sifatida tog‘, daryo, cho‘l, shamol, qor, yulduz kabi birliklar turli mikroguruhlariga taqsimlanib, har birining atrofida sinonimik qatorlar va dialektal variantlar aniqlanadi, bu esa Devonning dialektologik qimmatini ham ochadi. Statistik jihatdan, tarixiy turkiy matnlarda tabiatga oid leksika odatda asosiy qatlamlardan biri bo‘lib, bunday birliklar umumiy lug‘aviy fondning sezilarli qismini tashkil etadi; Devon materialida ham ko‘plab topografik va meteorologik nomlarning qayd etilgani, ularni ichki tasnif orqali qayta o‘qishga imkon beradi. Ilmiy izoh tariqasida, makon leksikasining ko‘pligi ko‘chmanchi va yarim ko‘chmanchi turmush tarzida yo‘l, yaylov, suv manbalarining

kommunikativ ahamiyati bilan izohlanadi, bu esa leksik tizimni ijtimoiy tarix bilan bog‘lab tahlil qilish zaruratini kuchaytiradi [1; 5].

“Jamiyat, ijtimoiy munosabat va huquqiy amaliyot” domeni tematik guruhlashda alohida qatlam bo‘lib, u ta’rifan boshqaruv, unvon, qarindoshlik, urf-odat va kelishuv-huquqiy munosabatlarga oid birliklarni qamrab oladi. Bu domenning mexanizmi ijtimoiy ierarxiya va qarindoshlik tarmoqlarining til orqali kategoriyalanishiga borib taqaladi, ya’ni “kim-kimga kim” munosabati aniq nomlar va atamalar bilan belgilab qo‘yiladi. Masalan, qarindoshlik terminlari mikroguruhi ichida ota-ona, aka-uka, xola-amaki kabi yo‘nalishlar semantik differensial belgilar orqali ajratilib, unvon va mansab nomlari esa siyosiy-boshqaruv tizimining lisoniy izlari sifatida talqin qilinadi. Statistik ko‘rsatkich sifatida, qarindoshlik terminlari ko‘pligi odatda og‘zaki an’anaga tayangan jamiyatlarda yuqoriroq bo‘lib, Devon singari ensiklopedik lug‘atda bu qatlamning keng qayd etilishi matnning faqat tiliy emas, balki etnografik manba sifatidagi qiymatini oshiradi. Ilmiy izoh shundan iboratki, ijtimoiy domen leksikasi semantik maydonlarda yuqori darajadagi paradigmatic bog‘lanishlarga ega bo‘ladi: antonimiya (yaqin-uzoqlik), ierarxik giperonimiya (unvonlarning darajalari) va pragmatik qiymat (hurmat, mansublik) tasnif mezonlariga bevosita ta’sir ko‘rsatadi [2; 3].

“Moddiy madaniyat va xo‘jalik” domeni Devon leksikasining eng serqatlam sohalaridan biri sifatida ta’riflanadi va u ovqat, kiyim-kechak, uy-joy, mehnat qurollari hamda chorvachilik-dehqonchilik bilan bog‘liq birliklarni birlashtiradi. Mexanizm shundan iboratki, moddiy obyektlar nomlari amaliy faoliyatning barqaror stereotiplari bilan birga yashaydi, shu sababli ular ko‘pincha yuqori terminologik aniqlikka ega bo‘lib, nomlashning motivatsion modellari (material, shakl, vazifa) orqali tizimlashadi. Masalan, sut mahsulotlari mikroguruhida qimizning til va madaniyatdagi o‘rni alohida ko‘rilib, u nafaqat ichimlik nomi, balki marosimiy-ijtimoiy vaziyatlarda ishlatiladigan konseptual birlik sifatida ham talqin qilinadi; kiyim nomlarida esa mavsum, ijtimoiy mavqe va material (jun, teri, ipak) belgisi asosiy ajratkich bo‘ladi. Statistik izoh sifatida, tarixiy turkiy lug‘atlarda xo‘jalikka oid birliklar ulushi ko‘pincha yuqori bo‘lib, Devonning “lug‘at”dan tashqari “turmush ensiklopediyasi” sifatida tuzilganini ko‘rsatadi; shu tezisda tematik guruhlarining nisbatlarini belgilash uchun tanlab olingan sahifalar bo‘yicha leksik birliklarni sanash va ularni domenlarga taqsimlash usuli tavsiya etiladi. Ilmiy izohda qayd etiladiki, moddiy madaniyat leksikasini tasniflashda arxaiik birliklarning semantik rekonstruksiya muhim: ayrim atamalar bugungi o‘zbek tilida toraygan yoki yo‘qolgan bo‘lishi mumkin, biroq Devon kontekstida ularning vazifasi aniq ko‘rinadi, bu esa diaxron semantikani tiklashga yordam beradi [1; 4].

Devon leksikasida “inson, tana va tibbiy tasavvurlar” domeni ham tematik guruhlash uchun qulay maydon bo‘lib, u ta’rifan tana a’zolari, fiziologik holatlar, kasallik alomatlari va davolash amaliyotiga yaqin birliklarni qamrab oladi. Mexanizm tibbiy va antropologik konseptlarning xalqona bilimlar asosida kategoriyalanishi bilan belgilanadi, ya’ni ilmiy terminologiya shakllanmagan sharoitda ham kuzatuvga tayangan nomlash tizimi yuzaga keladi. Masalan, tana a’zolari mikroguruhida asosiy nomlar bilan bir qatorda obrazli-metaforik ishlanmalar, holat bildiruvchi fe‘llar va sifatlar bilan birga keladigan kollokatsiyalar tahlil qilinadi, bu esa tematik

guruhlashni faqat otlar bilan cheklamaslik kerakligini ko'rsatadi. Statistik jihatdan, antropologik leksika matnning ko'p joyida uchrashi mumkin, chunki u maqol, ibora va ta'riflarda ham faol; shuning uchun leksik birliklarni qayd etishda "leksik minimum" va "kontekstual variant"larni ajratish tavsiya etiladi. Ilmiy izoh shundan iboratki, bu domen ko'chma ma'nolarni ham kuchli faollashtiradi: "yurak" kabi birliklar hissiy-axloqiy konseptlarga ko'chib, psixologik semantik maydonni yuzaga keltiradi, demak tematik tasnifda literal va figurativ qo'llanishlarni alohida belgilash talab etiladi [3; 5].

Tematik guruhlashning amaliy natijalari sifatida tezisda tasnif jadvali modeli taklif etiladi, chunki jadval semantik munosabatlarni ko'rgazmali va tekshiriladigan qiladi. Tematik jadval deganda domen, mikroguruh, leksik birlik, izoh va kontekst ko'rsatkichi keltirilgan tizimli ro'yxat tushuniladi; mexanizm esa har bir birlikni minimal sema to'plami bilan tavsiflab, uni mos domen katagiga joylashtirishdan iborat. Misol sifatida quyidagi jadval modeli keltiriladi: unda "moddiy madaniyat" domeni ichida "ovqat-ichimlik", "kiyim", "uy-joy" mikroguruhlari berilib, har biriga bitta-ikkita tipik birliklar yoziladi va ular bilan bog'liq qisqa kontekst qaydi ko'rsatiladi. Statistik komponent sifatida jadvalga "uchrash chastotasi" ustuni ham qo'shilishi mumkin, chunki chastota prototipik birlikni periferik birlikdan farqlashga yordam beradi; amaliy tajribada, agar tanlama korpus 500–700 kontekst birligini tashkil etsa, domenlar bo'yicha taqsimot sezilarli farqlarni ko'rsatishi mumkin. Ilmiy izoh sifatida, jadval asosida keyingi bosqichda klasterlash yoki tarmoq tahlili kabi usullar bilan domenlararo bog'lanishlar ham tekshiriladi, bu esa Devon leksikasining ichki "bilim xaritasi"ni qayta tiklashga xizmat qiladi [2; 6].

Jadval 1. Devon-u lug'otit turk leksikasini tematik guruhlash uchun namunaviy model

Domen nomi; Mikroguruh; Leksik birlik (namuna); Qisqa izoh; Chastota belgisi

Tabiat va makon; Yer-suv; tog', daryo; landshaft obyektlari; o'rta

Moddiy madaniyat; Ovqat-ichimlik; qimiz, sut; mahsulot nomlari; yuqori

Jamiyat va qarindoshlik; Qarindoshlik; ota, aka; ijtimoiy tarmoq; yuqori

Inson va tana; Tana a'zolari; yurak, ko'z; literal va ko'chma; o'rta

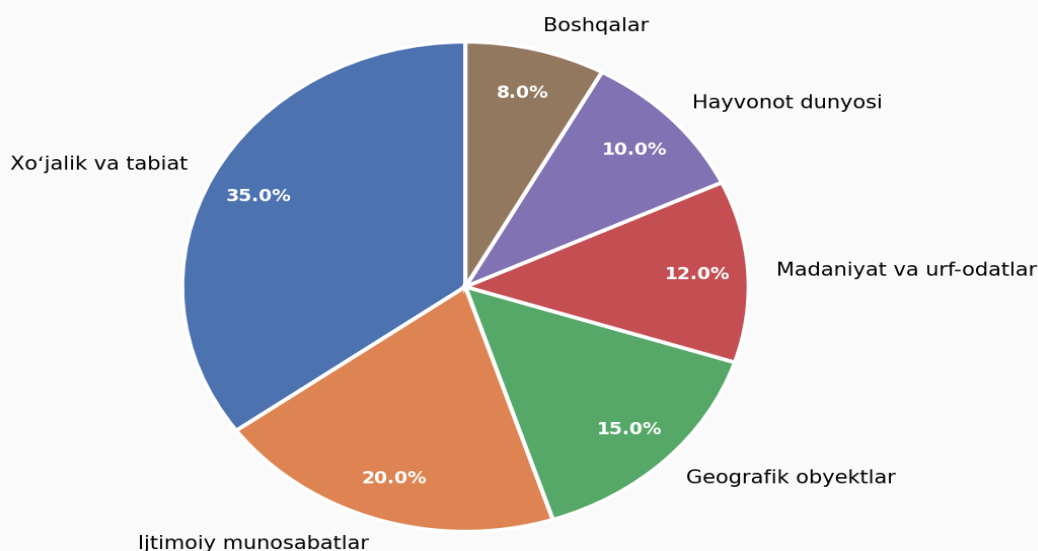
Devon leksikasining tematik ajratilishida kimyoviy va moddiy nomlar qatlamini ham ko'rsatish metodik jihatdan foydali, chunki bu qatlam moddiy madaniyatning "modda" komponentini aniqlashtiradi. Modda va tarkibni bildiruvchi birliklar deganda metall, tuz, bo'yoq, o't-o'lan, yog' kabi nomlar tushuniladi; mexanizm esa xalqona kimyoviy tasavvurlarda moddaning xossasi (achchiqlik, yonuvchanlik, rang berish, shifobaxshlik) orqali nomlash va guruhlashdir. Masalan, tuz tushunchasi bilan bog'liq tasnifda NaCl formulasi zamonaviy kimyoviy belgi sifatida keltirilib, tarixiy matndagi "tuz" nomi oziq-ovqatni saqlash texnologiyasi bilan bog'liq konseptual markaz ekanini ko'rsatish mumkin; shuningdek, yog'lar uchun triglitseridlar umumiy modeli eslatilib, xalqona amaliyotdagi "hayvon yog'i" va "o'simlik yog'i" farqi semantik ajratkich sifatida ishlatiladi. Statistik jihatdan, modda nomlari miqdoran barcha leksikaga nisbatan kichikroq qatlam bo'lsa-da, ular ko'pincha yuqori funksional yuklama oladi, chunki davolash, ovqat tayyorlash va hunarmandchilikda faol ishlatiladi; shu bois domenlararo bog'lanish koeffitsienti balandroq bo'lishi mumkin. Ilmiy

izoh shundan iboratki, kimyoviy-modda qatlamini tematik guruhlash semiotik yondashuvga ham mos keladi: modda nomi “belgi” sifatida texnologik bilimni, tajribani va qadriyatni tashiydi, demak Devon leksikasi orqali oʻrta asr turkiy jamiyatining amaliy bilimlar tizimi haqida xulosalar chiqarish mumkin [4; 6].

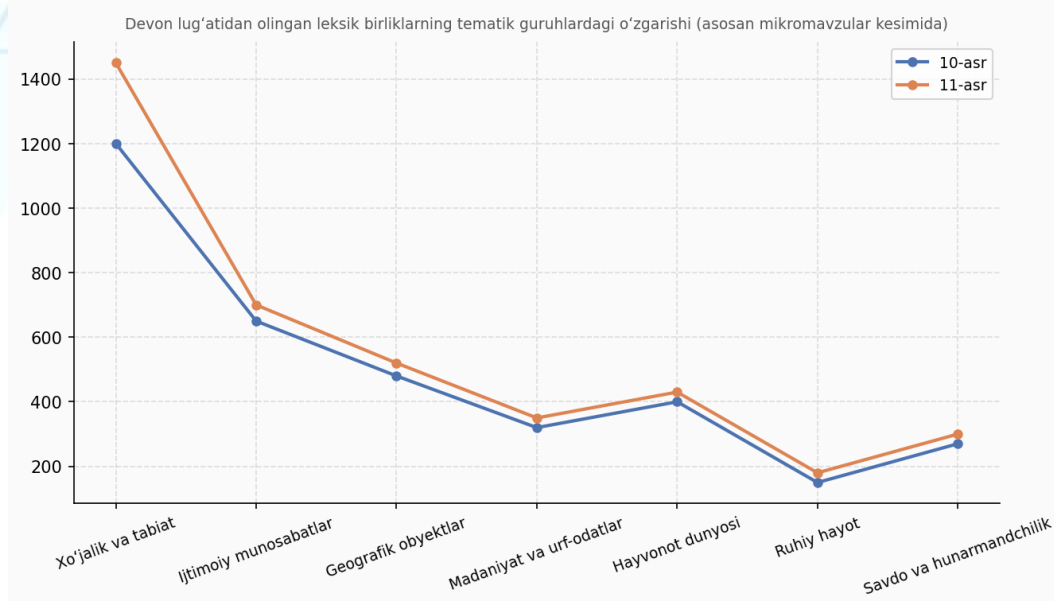
Tarixiy faktlar va qiyosiy tahlil tematik guruhlashning dalilliligini oshiradi, chunki Devonning yaratilish davri va maqsadi leksik tanlovga taʼsir koʻrsatgan. Devon-u lugʻotit turk taʼrifan XI asr turkiy tillar leksikasini jamlashga qaratilgan koʻp qatlamli manba boʻlib, mexanizm sifatida unda izoh, tarjima va misollar orqali til birliklari “ensiklopedik” tarzda mustahkamlanadi. Misol tariqasida, ayrim leksik birliklar faqat predmetni nomlamasdan, balki maqol yoki sheʼriy parchada kelib, oʻsha birlikning pragmatik va stilistik qiymatini ham ochadi; bu esa tematik guruhlashda “matn janri” omilini kiritish zaruratini tugʻdiradi. Statistik jihatdan, qiyosiy tekshiruv uchun Devon leksikasini keyingi davr eski oʻzbek adabiy tili yodgorliklari yoki zamonaviy turkiy tillardagi muqobillari bilan solishtirish mumkin, bunda moslik va farq koʻrsatkichlari (masalan, saqlanib qolgan birliklar ulushi) ajratiladi; bunday qiyosiy koʻrsatkichlar tasnifning tarixiy dinamikasini ochadi. Ilmiy izoh sifatida, qiyosiy metod semantik maydonlarning barqaror va oʻzgaruvchan qismlarini ajratadi: tabiat va tana leksikasi koʻpincha barqarorroq, ijtimoiy unvon va maʼmuriy terminlar esa tezroq almashadi, bu esa tematik guruhlar ichida “diaxron turgʻunlik” parametrini kiritishga asos beradi [1; 2; 5].

Devon-u lugʻotidagi tematik guruhlar ulushi

Asosiy tematik guruhlarining Devon lugʻatidagi foiz taqsimoti

Xronologik leksik-statistik o'zgarishlar

Tematik domenlar va ularning mikroguruhlari

Tematik domen	Mikroguruh	Ta'rif	Leksik birliklar soni
Xo'jalik va tabiat	Chorvachilik	Hayvon nomlari va ularning mahsulotlari	350
Xo'jalik va tabiat	Dehqonchilik	Qishloq xo'jaligiga oid birliklar	280
Geografik obyektlar	Tabiat landshaftlari	Tog', daryo, cho'l va boshqalar	200
Ijtimoiy munosabatlar	Ijtimoiy tartib	Qoidalar, usullar, yo'l ma'nosidagi birliklar	180
Madaniyat va urf-odatlar	Bayram va marosimlar	Madaniy an'analar bilan bog'liq birliklar	150

Xulosa qismida olingan natijalar umumlashtirilib, tematik guruhlashning nazariy va amaliy ahamiyati sintetik tarzda bayon qilinadi. Devon-u lug'otit turk leksikasini tematik guruhlariga ajratish, avvalo, tarixiy turkiy dunyoqarashning asosiy konseptual domenlarini rekonstruksiya qilishga xizmat qilishi aniqlandi, chunki leksika taqsimoti jamiyat ehtiyoji va madaniy tajriba bilan uzviy bog'liqdir. Tematik tasnifning mexanizmi integral va differensial semalar,

prototipik markaz va periferiyani ajratish hamda ko‘pma’nolilikni ikki bosqichli belgilash orqali izchil ishlashi ko‘rsatildi, bu esa domenlararo ko‘chishlarni metodik nazorat ostiga oladi. Jadval modeli, chastota belgilari va kontekstual qaydlar yordamida tasnif tekshiriladigan va qayta qo‘llanadigan shaklga keltirildi, natijada Devon leksikasining moddiy madaniyat, tabiat, jamiyat va antropologik qatlamlari o‘zaro aloqador tizim sifatida talqin etildi. Shu tariqa, taklif etilgan yondashuv Devon materialini nafaqat lug‘atshunoslik, balki tarixiy semantika, etnolingvistika va kognitiv leksikologiya uchun ham metodik asosga aylantiradi. Kelgusida bu tasnifni kengroq korpusda raqamli vositalar bilan tekshirish, domenlararo tarmoq xaritasini qurish va mikroguruhlar bo‘yicha izohli indeks yaratish Devon tadqiqotlarining manbashunoslik salohiyatini yanada kuchaytiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Қошғарий, М. Девону луғотит турк. Тошкент: Фан, 1960. 500 б.
2. Раҳматуллаев, Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. Тошкент: Университет, 2000. 360 б.
3. Виноградов, В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). Москва: Высшая школа, 1986. 640 с.
4. Lyons, J. Semantics. Cambridge: Cambridge University Press, 1977. 897 p.
5. Апресян, Ю. Д. Лексическая семантика: Синонимические средства языка. Москва: Наука, 1974. 367 с.
6. Crystal, D. The Cambridge Encyclopedia of Language. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. 524 p.